

ҚАДЫРҒАЛИ ЖАЛАЙЫРИДЫН «ЖЫЛНАМАЛАР ЖИНАҒЫНДАҒЫ» АРАБ-ПАРСЫ СӨЗДЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖАЙЫНДА

Кез келген құбылыстың тарихи даму жолдарын анықтамай, оның қазіргі болмыс-бітімін түсіну мүмкін емес. Тілдік жүйенін қалыптасып, бір ізге түскен категориялары да оның тарихын зерттеу арқылы айқындалады. Қазіргі қазақ тіліде бүгінгі қалпына жеткенше талай тарихи даму сатыларынан өтіп, өзгерістерге ұшырады. Сондыктан қазақ тілінің басқа түркі халықтарының туыстас тілдері арасынан алатын орнын анықтап, олармен қарым-қатынасын ашып, оның қалыптасу кезеңдерін зерделеуде жазба әдебиет жәдігерліктердің орны ерекше. Ортағасырлардан біздің заманымызға дейін жеткен ескерткіштер ортаазиялық түркі жазба әдеби тілінде жазылған. Ал ортаазиялық түркі жазба әдеби тілі араб, парсы тілдері және араб, парсы мәдениеттерінің ықпалымен қалыптасты. Себебі ислам дінін тарату мақсатында жарты өлемді жаулаған арабтар, жаулап алған жерлеріне тілімен бірге мәдениеті

мен ғылымын да әкелді. Араб халифатының өркендеу дәуірінде көптеген ғылым салалары дамып, түркі халықтарында кітаби тілде жазу дәстүрі қалыптасты, көп жанрлы көркем әдебиет дамыды, құнделікті іс қағаздары, дипломатиялық қағаздар жазылды.

Сондай ескерткіштердің бірі – ортағасырлық түркі жазба әдебиетінің тамаша үлгісі болып табылатын Қадырғали Жалайыридің «Жылнамалар жинағы» XVI ғ. соны мен XVII ғ. басында жазылған. Қадырғали би Тәуекел ханының немере інісі Қасым хандығының ханы Онданұлы Оразмұхамедтің кеңесшісі болған. «Жинақ» үш болімнен тұрады: орыс патшасы Борис Годуновқа арнау мен шежіре соңындағы Оразмұхамед ханының ата-тегін баяндайтын дастандары Қадырғалидың өз жанынан шығарған шығармалары да, 141 беттен тұратын Шыңғыс хан мен оның ұрпактарының жорықтарын өңгіме қылатын негізгі

бөлімі Рашид ад-Диннің әйгілі «Жами ат-тауарихынан» жасалған еркін аударма. Соңдықтан да болар, шығарма тілінде өзге тілдік қабаттар, әсіресе араб және парсы тілдік элементтер елеулі орын алады.

XVI ғ. түркі тілдері бір-бірінен толық бөлініп, алшактап үлгірмеген кезде жазылған Қадырғалидың «Жылнамалар жинағы» оның қай халықтың еншісіне жататындығы жайлар әртүрлі пікір туғызды. Шежірені зерттеген ғалымдар оның авторының шығу тегі мен еңбегінің тілі туралы әртүрлі байладар жасады. Бізге жеткен екі колжазбаны салыстырып, толықтырып, транскрипциясын жасап, И.Н.Березиннен¹ кейін екінші рет жариялаған – академик Р.Сыздық². Ғалым 1989 жылы шықкан үлкен монографиялық еңбегіндегі шежіренін зерттелу тарихы, Қадырғалидың өмір сүрген ортасы, шежіренің жазылу дәстүрі туралы көп мағлұмат береді. «Жылнамалар жинағын» тарихи түрғыдан да, тілдік түрғыдан да зерттеген ғалымдар И.Н.Березин, В.В. Вельяминов-Зернов, Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, К. Жұнісбаев, Э.А. Масанов, Т.Кордабаев, А.О. Рахим, М.А.Усманов, З.А. Хисамиева еңбектерінің ерекшеліктеріне тоқтап, осы ғалымдар тарарапынан көп жылдан бері айтылған пікірлерді сарайлай келе Р.Сыздық Қадырғали Жалайыри еңбегі тілінің лексика-фразеологиялық сипатын, грамматикалық және стильдік ерекшеліктерін талдап-танытқан. Ғалым: «Қадырғали Жалайыридың шежіресі тілінің негізі – қыпшақ тобына жататын түркі тілі. Сонымен қатар мұнда оғыз берен үйір (қарлук) элементтері де бар, олар орта ғасырлардағы түркі жазба дәстүрінен келе жатқандар»;

«... Қадырғали бидің шежіресі XVI ғасырдың ең соны болып танылатын кезеңдегі ескі казак жазба әдеби тілінің прозадағы, оның ішінде тарихи-шежіре жанрындағы тұнғыш үлгісі деп табамыз», – деген қорытындыға келді. «Жылнамалар жинағы» зерттелуінің тарихи түрғыдан ғана емес, тілдік түрғыдан да маңызы зор. Себебі ол қазақ халқының XVI ғасырдың соны мен XVII ғасырдың басындағы түрмис-тіршілігі туралы тарихи-этнографиялық дереккөз ғана емес, казак тілі тарихынан мол мағлұмат беретін материал.

Шежіре тілін зерттеген ғалымдар ондағы өзге тілдік қабаттарды да сөз еткен. Р.Сыздық ескерткіштегі араб сөздерін түркі эквиваленттері қолданылмаған сөздер және өзімен мағыналас түркі сөздеріне параллель болып қолданылғандар деп қарастырды. Сонымен қатар түркі тіліндегі көмекші етістікпен тіркесіп, құрделі етістік құраған сөздерді, үстеулер мен шылауларды талдаған.

Жоғарыда аталған И.Н.Березин, Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, Т.Кордабаев, З.Хисамиева сынындағы ғалымдар да «Жинақтағы» араб және парсы сөздері жайлар пікірлерін білдірген. А.Сейітбекова³ деген ғалым «Жылнамалар жинағымен» салыстыра отырып, Әбілғазы ханың «Түркі шежіресіндегі» арабизмдер мен фарсизмдерін талдап шыққан.

Дегенмен, Қадырғали Жалайыридің «Жылнамалар жинағындағы» араб және парсы сөздері маман тарарапынан арнайы зерттелмеген, жоғарыда аталған ғалымдар шежіредегі өзге тілдік қабаттарды шоғып сипаттағандықтан бұл маңызды тақырыпқа арнайы токтағанды жөн деп санаймыз.

Шежіренің басым бөлігі Рашид ад-Дин еңбегінің түркіше баяндалуы болғандықтан, ондағы араб және парсы сөздерін Қадырғалидың өзі жазған дастандары жағындағы арабизмдер мен фарсизмдерден бөлек карау керек. Аударма жағында жеке сөздер ғана емес, кейде тұтас сөйлемдер араб, парсы тілдерінде берілген. Мысалы: «Баб аууал аз мужаллад аууал аз китаб Жами ат-тауарих дар байан.»; «Ба ун алла та ала миннү.»; «Мухтаза хикмат изад та ала уа тақаддас ол турур, кім азһар асар өз құдрат һәр уақт да алам да кун уа фасиәд әмрі гаріб бади хадис қылынды.»

Қадырғалидың өз каламынан шықкан дастандарының 156, 157, 158, 159, 161- беттері мен аударма жағындағы 16, 28, 31, 44, 153 - беттерін салыстырғанда аударма жағындағы бір бетте кездескен араб, парсы сөздерінің ең көбі – 30, ең кемі – 11, ал автордың өзі жазған дастандарында ең көбі – 22, ең кемі – 12 сөз болды. Қадырғалидың өзі жазған бөлімдерінде араб тілінен енген есімдер көп, яғни жоғарыда аталған кірме сөздердің біразын есімдер құрайды.

Араб тілінен енген сөздердің көбі абстракт үғымдарды білдіретіндігін Р.Сыздық айттып кетті: *ни мат, нийат, насиҳат, камал, кайфиат, киғиат, мұбарак, пайда, қана ат, құдрат, әзамат, ақыл, қасрат, зикр, тағсил және т.б.* Бұл сөздердің кейбіреуі түркі тілдерінің біразына еніп, бүгінге дейін қолданыста бар. Бірақ «Жылнамалар жинағында» кездесетін араб және парсы сөздерінің көшілігі бүгінгі тілімізге еніп, орнық-паған сөздер, сол замандағы жазу дәстүріне сәйкес қана қолданылып, кейін қолданыстан шығып қалған. Мысалы: *уақиғ, риуайат, шарх, уқубат, маһдуд, муфассал, мунқаты, мутаби, мұайан, гайат, ҳалак, мұауин, мұтабар, қисм, қатла, иқлім, ахл.*

Араб тілінен енген сөздердің тақырыптық-семантикалық топтарға бөліп қарастырған ғалым-

дар – Ә.Құрышжанов⁴, Л.Рұстемов⁵. Осы ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, Ж.Есеналиева⁶ Абай шығармаларындағы араб, парсы сөздерін төрт тақырыптық топқа бөліп карайды: Табиғат; Адам; Қоғам; Ислам. Ғалым Г.Құлназарова⁷ XI-XII ғғ. жазба ескерткіштеріндегі араб сөздерін жеті топка бөледі: 1) Адам аттары; 2) Адам бойында кездесетін жақсылы-жаманды іс-әрекетке байланысты сөздер; 3) Діни тұрғыдағы атаулар; 4) Ғылым, білім саласына қатысты сөздер; 5) Әлеуметтік, қоғамдық, саяси өмір саласына қатысты сөздер; 6) Тағам атаулары; 7) Уақыт өлшеміне байланысты қолданылатын сөздер.

Бізге осының төрт топқа бөлген алдыңғы ұлгісі дұрыс сияқты. Сол бағытта шежіреміздегі араб және парсы сөздерін лексика-семантикалық топтарға бөліп, мысал келтірейік: 1) Табиғат: *затман, дариа, жануб, шимал, замин, сахра, дұниа, иқлим, уақт, мұддат, әнд, тарих; рамадан, зульхижжас*; 2) Адам: *малик, муафіқ, сағиб жамал, галиб, набире, фарзанд, шахзаде, патша, машһұр* және көптеген араб есімдері; 3) Қоғам: *хидмат, жамаат, адл, тартиб, имтифақ, таифа, тұнма, хукума, мусаххар, қаида, мамлака*; 4) Ислам: *иман, мұслим, кағири, ахира, Ин шаа Аллах таала; Йағ ал Аллах ма шаа; Алейһи с-салям* деген сияқты тұракты тіркестер де кездеседі.

Тәжік тіліндегі арабизмдерді зерттеген Т.Бердышева⁸ оларды араб тілі грамматикасының тұрғысынан қарастырған және араб тіліндегі грамматикалық категорияларға сәйкес топтастырған. Біз де осы бағытты таңдасақ, «Жылнамалар жинағына» енген сөздерді билай бөлуге болады: есімдер-хикайат, қадыйа, батын, қисм, насл, хабар, магына, сура, сабаб; масдар (туынды етістік)- һалак, уофат, тақуин, тақрір, никад, тағсил, икрам, жам у, фатх, дағн, тааллук, муауала, ынтызар; есімше (причастие действительного залога), іс-қымылды орындаушы – хаким, захир, уақиғ, саҳиб, талиғ, хасил, хадир; есімше (причастие страдательного залога), іс-қымыл бағытталған объект – машһұр, ма лум, мутауаффи, муфассал, му табар, мухалафа, мұқаррар; мекен атауы-мауды, мартаба, масжид, мамлака; сын есім- азым, азиз, аслый (Әңб ұлгісімен жасалған сын есімдер де нш жүрнағы арқылы жасалған сын есімдер де аз кездеседі.); үстеулер – ала хида, биқууа, бимужаб, биуасита, сонымен қатар «ан» жалғаулығы арқылы жасалған үстеулер де едәүір қолданылған: хусусан, хассатан, фадлан; шылаулар – лакин,

амма, уа, парсы тілінің шылаулары- та, дигач өте көп кездеседі, тіпті түркілік эквиваленттері колданылмайды деуге болады.

Жоғарыда аталған сөз топтарының ішінде ең көп кездесетін – масдар мен есімшениң екі түрі. Бұл сөздер қыл-, ет-, бол- сияқты түркі көмекші етістігімен келіп, құрделі етістік жасайды. Кейбір сөздердің түркі эквиваленті бола тұrsa да, бұл тәсіл өте өнімді қолданылған. Мысалы: *ма лум бол-*, *гарат қыл-*, *сағбат ет-*, *муафақа қыл-*, *мұсаххар ет-* және т.б.

Сонымен араб, парсы сөздері «Жылнамалар жинағында» өте мол кездеседі, бірақ олардың көбі кірме сөздер емес, еңбектің негізгі бөлігі парсы тілінен жасалған еркін аударма болғандықтан және сол кездегі сауатты адамдар үшін араб, парсы сөздерін көп қолдану өдettегі нәрсе болғандықтан, түркі тілінде эквиваленттері бола тұра, толық аударылмай, сол күйінде қолданылған.

ӘДЕБИЕТ

1 *Березин И.И.* Библиотека восточных историков. Сборник летописей, татарский текст. Казань, 1854. Т. II, Ч.1.

2 *Сыздыкова Р.Г.* Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири. Алма-Ата, 1989.

3 *Сейітбекова А.ҚазҰУ* Хабаршысы. Филология сериясы, 2007. №3.

4 *Күршіжанов А.К.* Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970.

5 *Рустемов Л.* Қазіргі казақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

6 *Есеналиева Ж.* Абай шығармаларындағы араб-парсы сөздерінің қолданылу ерекшеліктері. (К.А.). Алматы, 1993.

7 *Құлназарова Г. XI-XII ғғ.* Әдеби ескерткіштеріндегі араб элементтері. (К.А.). Алматы, 1997.

8 *Бердышева Т.* Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований. Душанбе, 1971.

Резюме

Рассматриваются вопросы исследования арабизмов и фарсизмов в сборнике летописей «Жами ат-тауарих» Кадыргали Жалаири. Делается краткий лексико-семантический обзор арабского пласта «Сборника».

Summary

This article considers the problems of researching of Arabic vocabularies and Persian vocabularies in the collection of chronicles “Zhami at-tawarikh” Kadyrgali Zhalaire. Also this article gives the brief lexico-semantical survey of the Arabic borrowed words in the collection mentioned before.